

PROBLEMA LIMBAJULUI FILOSOFIC ȘI IDEEA UNUI DICȚIONAR DE TERMINOLOGIE FILOSOFICĂ ÎN ISTORIA FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI

(De la Cantemir la Noica)

TITUS LATES*

THE PROBLEM OF PHILOSOPHICAL LANGUAGE AND THE IDEA OF A
DICTIONARY OF PHILOSOPHICAL TERMINOLOGY IN THE HISTORY OF
ROMANIAN PHILOSOPHY: FROM CANTEMIR TO NOICA

ABSTRACT: From the beginning, those who wrote philosophy in Romanian were faced with the problem of establishing a philosophical language and felt the need to compile a dictionary (lexicon, vocabulary) that would fix a philosophical terminology and help in its understanding. One problem was the adoption of foreign terms, and another was the investigation of the resources of the Romanian language in order to discover terms capable of becoming philosophical concepts. Therefore, in the formation of a Romanian philosophical language, both the translations that proved the possibility of expressing philosophical ideas in Romanian and the original creators of philosophy played an important role.

In this presentation, several opinions are offered about the difficulties encountered in finding terminological solutions as well as several directives formulated for compiling dictionaries of philosophy, recorded in the history of Romanian philosophy, from D. Cantemir to C. Noica.

KEYWORDS: philosophy in Romanian; philosophical language; philosophical translations; philosophical dictionary; dictionary vs. vocabulary; terminological understanding.

Prefigurarea primului dicționar cu termeni filosofici în limba română o întâlnim în *Scara numerelor și cuvintelor străine tâlcuitoare* întocmită de Dimitrie Cantemir pentru *Istoria Ieroglifică*. Cartea a fost scrisă la Constantinopol, în anii 1703–1705, și conține numeroși termeni „loghicești și filosofești” preluați din limbi străine. Cantemir a încercat pentru prima oară naturalizarea lor în limba română, dar conștient că aceasta e încă tânără și în formare („brudie”) i-a cuprins în index pentru a oferi cititorilor înțelegerea lor. În întâmpinarea cititorului (*Izvoditoriul cititorului sănătate*) autorul *Istoriei ieroglifice* scrie:

(de vreme ce brudii noastre limbi cunoscătoriu ești) de la tine pre lesne a o dobândi curând nedejduiesc; căci în une hotare loghicești sau filosofești a limbi streine, elinești, dzic, și lătinești cuvinte și numere, cii și colea, după asupreală

* Institutul de Filosofie și Psihologie „C. Rădulescu-Motru” al Academiei Române

vorovii aruncate vii afla, carile înțelegerii discursului nostru nu puțină întune-care pot să aducă. Ce după a ta voioasă συμπάθειαν pre această cu osăbită scară, după numărul fētelor însămnată, pre cât mai chiar a le descoperi s-au putut, după înțelegerea limbii noastre a ți le tâlcui mi-au căutat. Deci fiete care cuvânt strein și neînțeles, oriunde înainte ȋ-ar ieși, după rândul azbuchelor, și după numărul fētelor, la scară îl ciarcă, că așe pofta să ți să plinească nedejduiesc.¹

După folosirea și familiarizarea cu acești termeni, Cantemir dorea să-i includă în vocabularul uzual, pentru a oferi dovada că în limba română obișnuită, firească („hirișă”), sunt cu puțință „cele mai adânci învățături”. Așa că scrie iarăși către „cititoriu”:

Vii ști, iubitele, că nu pentru cei carii într-acēste pomenite limbi pedepsiți sint scara acii am suppus, ce, pentru ca de împrumutarea cuvintelor streine cei mai nedeprinși lovind, vrere-aș ca așe a le întâlge și în dilectul strein să le deprindză, că așe unul după altul nepărăsit urmând, spre cele mai adânci învățături, prin hirișă limba a noastră a purcede a să îndrăzni cu puțință ar fi.²

În încheiere își exprimă speranța („nădejdea”) că va putea da chiar el „toată învățătura loghicăi pre limba noastră”.

Faptul s-a împlinit abia peste un secol, când Samuil Micu „mult s-au ostenit, până au făcut logica pre limba românească”³.

Contemporan cu el, Paul Iorgovici avea încredere în resursele limbii noastre și în *Observații de limba rumânească* (Buda, Crăiasca Universității Tipografie, 1899), spunea:

Precum cuvintele care vorbim și numele care purtăm ne mărturisesc pre noi a fi următorii nații românești, așa și starea noastră, a rumânilor de acuma, ne arată chiar că așa departe am căzut din floarea științelor și a limbii, cât acuma cuvintele de științe, care s-au întrebuițat în rădăcina limbii care noi o vorbim, se par noao în starea aceasta a fi streine.

Iar tu, cititoriule binevoitor, dacă vei deschide ochii minții tale și vei străbate la rădăcina cuvintelor a limbii noastre, adevă de vei judeca de limba noastră nu după părere, ci după ființa limbii, te vei încredința că cuvintele cele de lipsă în limba noastră pentru științe se cuprind învăluite în rădăcina cuvintelor a limbii noastre și pentru aceea s-au zăuțat din limba noastră, pentru că științele, ca pricină a cuvintelor acelora, s-au veștețit în limba noastră una cu starea nații.

Deci, dacă te atinge câțva lauda numelui românesc, stă cu dedinsul de cultura limbii românești, scutură a tot cuvântului rădăcina și de acolo trage atâtea cuvinte pre cât se poate întinge puterea vorbei de rădăcină.⁴

La Școala de la Sf. Sava, în a doua decadă a secolului al XIX-lea Gheorghe Lazăr a deschis predarea cursurilor de filosofie în limba română (după Kant), iar primul profesor de filosofie în sensul modern al cuvântului, Eufrosin Poteca, a reușit publicarea în limba română a manualului după care și-a ținut cursurile între anii 1825–1828:

Filosofia cuvântului și a năravurilor, adică Logica și Ithica elementare, cărora se pune înaintea Istoria filosoficească (Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungare, 1829). Cu puțin timp înainte de a vedea lumina tiparului această lucrare, Grigorie Râmnicăeanu (1763–1828), fost profesor de cunoștințe religioase la Școala de la Sf. Sava, ales episcop al Argeșului în 1823, a tipărit în traducere *Logica* Sfântului Damaschin, în Tipografia Sfintei Mitropolii, în anul 1826.

În *Precuvântare* la traducere zice:

... întru această vârstă de vreme s-au ivit și această Logică a Sfântului Damaschin, tălmăcită din limba Elinească, de mine cel mai de jos numit patriot, carele și de nu m-am cunoscut în deprinderea altor destoinicii, dar în trudirea cărților limbii patriei, cu sațiu am petrecut. Deci încă mai denainte știind eu că unii din dascălii altor limbi poate de vreo patimă răpindu-se, nu lipsesc a zice că cu neputință iaste a să muta Filosofia și în limba rumânească pentru sărăcia zicerilor și numirilor, am pus toată osârdia de am tălmăcit și pre ceale mai nelesnicioase graiuri și nume, păzind de aproape pre înțelegerea tălmăcirii, pentru ca să rămâie greșită și deșartă părerea acelora și să se arate prin lucru dovedit cum că toate limbile fără osebite sânt îndămnatece la toate științele.⁵

Iar la sfârșit, după *Scara celor ce să cuprind într-această logică* a așezat un *Lexicon* al zicerilor și numirilor celor noă, care acum de nevoie pentru înțelegerea aceștii logici s-au găsit din însăși limba noastră rumânească.

După aceste încercări, predarea filosofiei la Școala de la Sf. Sava a fost întreruptă o vreme – până când a fost invitat să predea filosofia August Treboniu Laurian, în 1842. El a tradus *Manual de filosofie lucrat după programa universității de la Paris de A. Delavigne* licențiat al Academiei din Paris (tiparul Colegiului Național, 1846) și *Manual de filosofie și de literatura filosofică de W. Traug. Krug*, publicând (doar) primul volum în 1847. Din *Advertimentu din partea traductoriului* transpar dificultățile întâmpinate în găsirea termenilor filosofici și deschiderea către alte propuneri viitoare, mai potrivite.

*Limba în genere după metodul adoptat în urmarea unei critice îndelungate, o amă păstratu în curăția ei, si amă judecată de peccat a spurcă scientia prin o amestecatură barbară. Cu toate aceste-ă în formarea terminilor și în ortografia amă căutată modul cellu mai simplu, însă totu de o dată si cellu mai aprôpe de a se puté perfecționă fără a cere scâmbări considerabile, cându va fi să se introducă unul mai rationat.*⁶

Nu peste mult timp, a publicat o traducere după același autor și Timotei Cipariu, la Blaj: *Elemente de filosofie după W. T. Krug*, apărută în două volume, în 1861 și 1863. Cunosător al traducerii lui Laurian, în *Prefațiune* continuă să vorbească despre dificultatea traducerii și își cere scuze pentru imperfecțiuni:

*Multa greutate se simți traducundu, pentru defectulu nu numai în terminii filosofici romanesce, ci și în cuvente ce semneza idee astracte, cuvente cari în limb'a germana și în cele clasice se afla copioase, er' intru a'nostra mai rare. În aste cercustari ne folosiramu cu termini latini, mai raru grecești, după esemplulu altoru limbe chiaru și mai avute de câtu a' nostra; și de aceea credemu, că vomu fi scusati.*⁷

Tot în Transilvania, la Brașov, Ioan Meșotă, în studiul „Espunerea catoruva fenomene sufletesce cu privire la expresiunile psihologice în limb'a rumanésca”, publicat în *A septea programa a gimnasiului plenariu românesc de religiunea gr. orientale pe an. Scol. 1865/6*, redactată („redigéta”) de G. J. Munteanu (Brasiovu, Tipografi și provediutori Römer & Kammer, 1866), scria:

*Rumanii ocupandu-se cu studiulu scientificu alu filosofii numai pôte face tabula rasa celu putinu nu toti din progresulu ce 'l'a facutu acésta sciintia la popórele culte atatu vechi catu și moderne. Prin urmare elu primesce notiuni gata, care are numai de ale cercetá, déca sunt corecte și apoi a-le imbracă în vestminte rumanesci corespundiatória. Era corespundiatória este o vorba notiunii, care o însemnéza, atunci, candu, séu cuprinde în sine tóte semnele caracteristice, prin care se deosebeste o notiune de alt'a, séu este unu semnu de conventiune primitu decatre natiunea intréga. Aflarea semneloru conventionale pentru însemnarea notiunilor este triumfulu inteligintiei omenesci – Déca nu ne vomu nisui a ficsá însemnatatea vorbeloru pe ori ce terenu, dar cu deosebire în filosofia, ne vomu deprinde numai la vorbe góle, la frase fara sensu, si sciinti'a în locu de a cultivá poporulu numai lu va intunecá mai tare [...]*⁸

Pentru a fixa și statornici („statori”) în limba română expresiunile psihologice neapărat necesare în predarea propedeuticii filosofice prezintă „representatiunile sensuale a le omului despre trupulu seu și despre obiectele sensuale din afară, castigate prin mijlocirea organeloru simtiurilor”, explicând etimologia și înțelesul lor. Se rezumă însă la „numai cateva și anca cele mai simple”, așteptând din partea celor mai competenți – „acei profesori dela o facultate filosofica rumanésca” – scrierea unei „psicologii empirice rumanesci”.

O primă încercare, destul de reușită, a făcut-o Ioan Popescu, care a publicat, în 1881 *Psihologia empirică seu Sciința despre suflet între marginile observațiunei* (Sibiiu, Tip. lui S. Filtsch (W. Krafft)). Dar realizarea supremă a dat-o Constantin Rădulescu-Motru, care a publicat în 1923 *Curs de psihologie* (București, Cultura Națională). După cum a scris în manualul de psihologie, redactat pentru școlile secundare, considera acest curs ca „un fel de vocabular pentru științele filosofice”, făcând cu acel prilej distincția dintre limbajul psihologiei, al logicii, al moralei, al pedagogiei etc.

*Un cuvânt în vocabularul unei limbi își are sunetul și înțelesul său bine precizat, dar din vocabularul limbei nu putem să știm cu toate acestea ce rol va avea el să joace în diferitele propozițiuni, cari îl vor cuprinde. Într'o propozițiune el poate servi la o afirmare și în altă propozițiune, la altă afirmare. Chiar înțelesul lui se poate schimba după finalitatea în care este îndreptată propoziția. Cum este cuvântul așa este și faptul sufletesc. Înțelesul lui psihologic este un fel de vocabular pentru științele filosofice, nu însuș fundamentul lor. Fundamentul științelor filosofice consistă în scopul special, pe care fiecare dintre ele îl urmărește. Logica urmărește adevărul, morala urmărește cunoașterea normelor de conduită, pedagogia urmărește cunoașterea normelor după cari să se facă în mod util dezvoltarea corpului și sufletului, etc. [...]*⁹

L-am întâlnit pe C. Rădulescu-Motru printre colaboratorii pentru filosofie la *Enciclopedia Română*, publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român, de C. Diaconovich, tomul I (Sibiiu, Editura și Tiparul lui W. Krafft, 1898), dar nu am identificat niciun articol semnat de el. În cele trei volume ale *Enciclopediei* (vol. II, 1900; vol. III, 1904) au fost tratați peste 300 termeni filosofici, în marea lor majoritate în articole elaborate de Grigore Pletosu, profesor de filosofie la Gimnaziul superior fundational din Năsăud¹⁰, Mihail Dragomirescu, conferențiar de estetică la Facultatea de Filosofie și Litere de la Universitatea din București, și Nicolae Mihăescu-Nigrim, profesor din Ploiești.

Discuții asupra alcătuirii unui *Dicționar Românesc de Filosofie* propriu-zis au avut loc în ședința din 18 noiembrie 1915, acum 110 ani, într-o ședință a Societății Române de Filosofie¹¹, condusă de C. Rădulescu-Motru, și s-ar putea ca articolul „Problema conștiinței”, cu subtitlul „Definiție”, publicat în același număr din *Studii filosofice*¹² în care era menționat evenimentul, să fi fost scris de Marin Ștefănescu, secretarul societății, chiar sub impulsul acestor discuții. Propunerea a rămas deschisă și putem găsi în *Revista de filosofie* de mai târziu încercări de răspuns la întrebări legate de folosirea și înțelesul unor termeni, concepte și noțiuni.

Ea a fost însușită la modul cel mai serios de Nae Ionescu, care a ținut în anul universitar 1924–1925 un seminar special cu tema *Dicționar Filosofic*.¹³

La recomandarea și sub îndrumarea lui a fost tradusă *Critica rațiunii practice* de Immanuel Kant, de doi dintre elevii săi. Unul dintre ei, Dumitru Cristian Amzăr, reafirmă în studiul introductiv „Kant în românește” preocuparea pentru „agonisirea unui vocabular filosofic românesc” și rolul traducerilor în acest sens, amintind și demersul descălecător al lui Grigorie Râmnicănu:

Noi care ne plângem astăzi de „insuficiența” limbii românești când vrem să facem știință și filosofie” „la nivelul” Apusului, să ne oprim puțin și să cugetăm la pilda de sforțare proprie, pe care ne-a dat-o, acum un veac, Kir Grigorie, Episcopul Argeșului, tălmăcind „din limba ellinească” Logica Sfântului Ioan Damaschin; [...]

Tot așa am încercat [...] să ne oprim pe cât cu putință la termeni curat românești, în credința că în grija pentru agonisirea unui vocabular filosofic românesc nu cade numai în sarcina gânditorilor originali, așa de numeroși în vremea din urmă și totuși, spre deosebire de mulți din înaintașii lor, așa de puțin atenți la forma în care își îmbracă cugetarea lor nouă, ba uneori neînchipuit de nouă pentru „cultura” noastră, (atât de stăpâniți sunt numai de ceea ce spun!) – ci este și una din datoriile traducătorilor. Firește: în marginile îngăduite de posibilitățile și spiritul limbii noastre. Căci dacă traducătorii filosofilor greci au, în această privință, mai mult noroc, cei care traduc din filosofia apuseană sunt siliți să țină seamă de tradiția scolastică a terminologiei noastre filosofice (provenită din interpretarea latină a filosofiei grecești); terminologie pe care noi, românii, trebuie s-o păstrăm uneori neschimbată, datorită nu numai caracterului romanic al limbii noastre, care ne ușurează înțelegerea ei, dar mai ales puternicei influențe pe care limba franceză a avut-o nu atâta asupra gândirii cât mai cu seamă asupra vorbirii, deseori lipsite de gânduri, a românului „cult”, – ceea ce ne face să preferăm această terminologie, mai ales că în limba noastră încă nu se poate găsi una făcută gata. La Kant care a gândit de fapt latinește în limba germană (nu rareori își făcea însemnările deadreptul în latinește), trebuia cu atât mai mult să avem în vedere lucrul acesta.

O desăvârșită „autohtonizare” a limbajului filosofic numai pe această cale este de altfel cu neputință. Rămâne sarcina gânditorilor pământeni să ne alcătuiască unul propriu.¹⁴

Sub influența lui Nae Ionescu s-a constituit o „generație” care s-a organizat într-o asociație ai cărei membri (printre care: Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Dan Botta) au scos „revista de arte, litere și filosofie” *Criterion*, unde au apărut câteva articole dintr-un dicționar – „Experiență” de Petru Comarnescu (anul I, nr. 1, 15 octombrie 1934, pp. 3–4), „Spiritualitate” (anul I, nr. 2, 1 noiembrie 1934, pp. 3–4) și „Generație” (anul I, nr. 3–4, 15 noiembrie – 1 decembrie 1934, pp. 3–6) de Mircea Vulcănescu; „Problematică” de Constantin Noica (anul I, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 3); „Satul” de Henri H. Stahl (anul II, nr. 6–7, ianuarie – februarie 1935, pp. 3–4)¹⁵ –, la rubrica „O idee”, însoțită de următoarea motivare:

Ideia acestui dicționar s’a născut din trei motive: primul de ordin logic discriminativ, al doilea de ordin filosofic cultural, al treilea de ordin pedagogic. În primul sens, dicționarul trebuie privit ca o reacție împotriva confuziei și echivocurilor strecurate prin vorbă și prin scris în gândirea contemporană. Arătând înțelesurile deosebite acoperite cu acelaș termen, se învederează, pe de o parte, deosebitele preocupări aflate în prezență; iar pe de alta, se risipesc pretensele discuții de idei, în măsura în care nu sunt decât certuri de cuvinte.

Al doilea temeiu isvorăște din constatarea că fiecare epocă are anumiți termeni care par a stârni un interes superior altora. Evidențierea valorii de circulație a acestor termeni și a sensurilor lor, ajută la fixarea fizionomiei spirituale a epocii.

Precizând sensul ideilor principale ale vremii și determinând valoarea lor de circulație, dicționarul mai poate servi de îndreptar gândului celor mai tineri, care vor să se orienteze exact față de problemele pe care le găsesc deschise de înaintașii lor.

Într-o formă mai succintă, dicționarul de față își propune deci să continue activitatea de lămurire începută în symposioanele Asociației Criterion.¹⁶

Ideea a fost reluată în publicația *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte* (București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1942), îngrijită de Constantin Floru, Constantin Noica și Mircea Vulcănescu, unde apar câteva articole scrise în vederea unui *Dicționar metafizic*: „Despre infinit”, de Octav Onicescu (pp. 214–222), „Structură”, de Alice Botez (pp. 222–233), și „Unu și multiplu”, de Constantin Noica. Despre realizarea acestui proiectat dicționar și pregătirea pentru redactarea acestor articole, se spune în nota însoțitoare:

El [dicționarul] nu va putea fi alcătuit prea curând și nici numai de cei cari au fost la început însuflețiți de acest proiect. De altfel articolele nu ar putea intra întocmai într'un dicționar, unde totul ar trebui unificat ca metodă și prezentare. Este vorba, prin urmare, de un simplu exercițiu prealabil, în vederea unui dicționar metafizic pe care, poate, cultura românească îl va avea cândva.

Înainte de redactarea acestor articole, s'a discutat asupra noțiunii de «metafizic» și a termenilor ce ar trebui, în primul rând, lămurii. Diferiți cercetători și-au luat sarcina de a pregăti referate despre: Principiu; Esență și Existență; Identitate și Alteritate; Tot și Parte; Ființă și Devenire; Noimă.¹⁷

În următorul volum al culegerii, Mircea Vulcănescu, definind „dimensiunea românească a existenței”, încearcă să privească lucrurile „dinlăuntru, intuitiv, așa cum sunt trăite în faptul limbajului”:

Fiecare influență suferită de neamul nostru ar putea fi analizată separat și ispita rezultată ar putea fi cercetată în ea însăși, spre a vedea ce contribuție poate da la lămurirea dimensiunii românești a existenței. Am suprapune astfel ispitei tracice, o ispită romană, una slavă, una greco-bizantină, una franceză, una germană, care ar veni să aducă, fiecare, o anumită calitate structurală a sufletului românesc.

Rezultatul, cercetat de noi cu alt prilej pentru unele din aceste ispite, e, fără îndoială, destul de interesant ca să îndemne pe cercetători să stăruiască. E, desigur, și aceasta o metodă. Dar e o metodă exterioară: constituirea unui eu, printr'o ierarhizare specificată de non-euri. Aci, vom încerca însă altă cale, mai simplă, care privește lucrurile din lăuntru, intuitiv, așa cum sunt trăite în faptul limbajului, și care încearcă să le reducă la funcțiuni și semnificații. O cale apropiată de metoda fenomenologică.¹⁸

Interbelic, în anul 1930, maiorul I. C. Pârăianu a publicat la Craiova o *Enciclopedie filosofică*, care tratează 173 de termeni filosofici¹⁹, iar în 1945, Fanu-Al. Duțulescu a

scos tot la Craiova, în 1945, *Dicționarul filosofiei*, care cuprinde înțelesurile a 1300 de termeni²⁰, dar fără rol deosebit în fixarea, formarea sau valorificarea limbajului filosofic românesc. Cel din urmă, după ce atribuia un anumit înțeles filosofiei, afirmă:

Filosofiei îi revine sarcina grea să sintetizeze – ca o încoronare – și începuturile, ca adevăruri de plecare și rezultatele, ca adevăruri finale ale tuturor științelor și artelor. Cu acest înțeles atribuit Filosofiei conchidem, că fiecare știință are filosofia sa – așa cum are și arta sa – și reciproc.

Scrie, foarte instructiv, în *Cuvânt introductiv*:

În lucrarea ce publicăm, ne-am propus să dăm o orientare generală în Filosofie, străduindu-ne să ușurăm înțelegerea termenilor consacrați în exprimarea gândirii filosofice.

În acest scop, facem cunoscute înțelesurile a 1300 termeni uzuali, adresându-ne celor care voiesc să-i știe și să-i întrebuințeze ca atare – în special elevilor de curs superior și studenților în genere – cuprinzând și 40 expuneri succinte ale concepțiilor filosofilor din Antologia filosofică, publicată de Casa Școalelor.

Pentru realizarea practică a acestui scop, am găsit necesar – ca metodă – înfățișarea lucrării sub forma alfabetică a vocabularului – ușor de cercetat, atunci când trebuința se cere.

Numărul mare de termeni și înțelesurile felurite atribuite aceluiași termen, își au explicația, pe de o parte, în înțelesul ce am atribuit mai sus Filosofiei. Și, ca să-i redăm mai inteligibili, i-am localizat pe fiecare în: știința, arta, morală, religia sau problema filosofică respectivă. Pe de altă parte, explicația feluritelor înțelesuri atribuite termenilor, trebuie găsită în faptul că aceste înțelesuri alcătuiesc fondul gândirii, care nu este definitiv fixat ca adevăr dogmatic, absolut, deoarece neîncetat progresează gândirea și în calitate și în cantitate. Istoria culturii înregistrează acest permanent efort al gândirii: de a stabili cât mai numeroase cunoștințe și cât mai adevărate, ca o dovadă a biruinții omului, către gândirea ideală spre care năzuiește, ca o chemare și misiune divină, îndepărtându-ne astfel de gândirea reală, legată și determinată de: sufletul celui care gândește, de corpul în care sălășluiește, de temperament și caracter, de ereditate și mediul cosmic și social, etc. [...]

Limbajul și Vocabularul, sunt opera colectivă a societății și Dicționarul fiecărei limbi cuprinde înseși aceste înțelesuri, deși nevoi psihologice – sociale și ale aceluia ce-și exprimă gândirea și ale aceluia căruia i se adresează cuvintele – alcătuiesc reguli de gramatică, care nu sunt identice întotdeauna cu regulile de gândire.

Astfel, deși înțelesurile – ca noțiuni și fond ale gândirii – nu sunt identice întotdeauna cu termenii (cuvintele) întrebuințate ca exprimare materială, – totuși forma identității gândirii – considerată Principiu permanent de gândire – ne silește, în mod necesar și imperativ, să atribuim oricărei cunoștințe un înțeles propriu numai ei, identic fixat în uzajul comun, în măsura în care este posibilă

cunoștința la acea vreme, corespunzătoare gândirii care fixează acel înțeles. Și, dacă se modifică acest înțeles, prin progresul calitativ și cantitativ al cercetărilor în timp și se fixează ca atare – atunci, el trebuie întrebuințat identic cum s'a fixat, în toate actele de comparați ce gândirea face între el și alte înțelesuri, până când o nouă modificare i se va aduce de progresul științei.

Iată cum, fondul gândirii este relativ și înțelesurile termenilor, exprimate prin cuvinte, capătă aspecte deosebite în timp și spațiu.

Gândirea se îmbogățește neîncetat cu noțiuni, cu înțelesuri noi, prin aceeași vastă operație a ei, care este Comparația și apoi verifică înțelesurile fixate de știința de până acum, dacă ele mai corespund sau nu, științei de acum.

Cu aceste precizări, nădăjduim că Filosofia nu va fi considerată numai în exprimarea termenilor de care se folosește, ci în înțelesurile acestor termeni, ca explicații teoriilor – date ca răspunsuri problemelor ei. Explicate, aceste înțelesuri devin ușor accesibile înțelegerii oricărei minți normale, chiar și acelor care n-au o pregătire inițială în terminologia filosofiei.

Fiecare știință, artă și profesie își are termenii ei speciali și necesari, fără ca prin aceasta valoarea lor să fie desconsiderată sau chiar contestată.

Recunoaștem însă, greutatea înțelegerii unor termeni speciali ai filosofiei – cum recunoaștem mai cu deosebire obscuritatea și «grandilocvența», căutată intenționat, a termenilor din scrierile unor «filosofi de profesie» –, fără ca prin aceasta să ne contrazicem afirmarea ce facem: nu Filosofia este greu de înțeles, ci termenii folosiți în unele scrieri filosofice.²¹

Abia în 1949, după înființarea secției de filosofie în cadrul Institutului de istorie (din care se va naște mai târziu Institutul de Filosofie), s-a constituit un colectiv care sub îndrumarea lui Tudor Vianu avea sarcina să întocmească un temeinic *Vocabular românesc de filosofie*.²²

Pentru Vianu nu era o sarcină nouă. În toamna anului 1937, V. Nedelcovici, esteticiană franceză, membră a Asociației pentru Studiul Artelor și Cercetări referitoare la Știința Artei, secretară de redacție la *Revue d'Art et d'Esthetique*, l-a solicitat să colaboreze cu articole pentru *Vocabularul de artă* pe care îl publica revista.²³ Vianu a trimis un articol despre *Admiration* și s-a angajat să mai redacteze două despre *Perfection* și *Profondeur*. Pe primul l-a publicat într-o variantă română în *Simetria. Caiete de artă și critică* (vol. III, iarna 1940 – primăvara 1941, pp. 89–91), unde i-au mai apărut articolele despre „Formă” (pp. 91–95) și „Gogenos» și «Gignomenon»” (pp. 95–100)²⁴.

Într-un material rămas în manuscris (publicat postum în revista *Manuscriptum*, anul XXVIII, nr. 2–4, aprilie-decembrie 1997, pp. 33–50), Vianu încearcă să extragă câteva directive valabile din studiul problemei limbajului filosofic, așa cum a transmis-o istoria filosofiei, și să ofere câteva principii de organizare a *Vocabularului*. Legat de sarcina propusă, scrie:

Am spus că sarcina noastră este să redactăm un vocabular, nu un dicționar filosofic. Deosebirea dintre unul și altul consistă în întinderea și varietatea terme-

nilor pe care îi rețin, dar uneori și în caracterul definițiilor lor. Dicționarul este o operă mai întinsă, acoperind aria totală a unei limbi, întreaga varietate a sectoarelor ei. Vocabularul este o lucrare mai expeditivă, în slujba informării rapide în legătură cu necesitățile imediate ale vorbirii. Socotesc că trebuie să ținem seama de această deosebire. Dar – se va adăuga – vocabularele nu pot da decât definiții nominale, verbale, în timp ce singure dicționarele s-ar cuveni să obțină definiții reale, ale lucrurilor, nu ale cuvintelor.

[...]

Evident că atunci când e vorba de definirea unor termeni a căror cunoștință este necesară pentru că ei se găsesc în țesătura textelor clasice ale filosofiei, pe care un student citindu-le, vocabularul nostru trebuie să-l ajute a le înțelege, definițiile noastre nu pot fi decât verbale.

Considerând că Vocabularul românesc al filosofiei nu poate rămâne un glosar, o operă de filologie filosofică, așa cum au apărut în epocile de lichidare ale unui trecut ci, cu toate proporțiile ei modeste, ea trebuie să devină un instrument în serviciul cunoașterii realității. Cred că nu trebuie să urmărim a împrumuta viitorilor noștri cititori lustrul unei științe de cuvinte, ci, punându-i în fața problemelor și a chipului în care știința modernă încearcă să le rezolve, să-i ajutăm a înainta în opera cunoștinței.²⁵

Se referă la problema ariei termenilor filosofici (Cum îi identificăm? De unde îi culegem?):

Termenii filosofici sunt, dacă nu mă înșel, în afară de acei tradiționali, pe care un vocabular filosofic trebuie să-i noteze pentru că îi întâmpinăm la tot pasul în textele de filosofie, toți acei pe care îi putem culege la nivelul generalizărilor celor mai înaintate ale științelor naturii și ale omului. Evident, un vocabular filosofic nu poate deveni unul enciclopedic. Tactul autorilor, în lucrarea de selecție a cuvintelor, trebuie să distingă între acelea care corespund noțiunilor foarte generale, adică noțiunilor proprii ale filosofiei, dacă este just a înțelege pe aceasta din urmă drept produsul ultimelor generalizări operate asupra experienței și a condițiilor ei.²⁶

Și încearcă să răspundă la întrebarea: „Sunt de preferat, pentru exprimarea adevărilor filosofiei, cuvintele uzuale sau cele tehnice și artificiale?”:

Limbile filosofice artificiale ale secolului al XVII-lea se întemeiau pe convingerea că există un număr limitat și înăscut de idei fundamentale, din a căror combinație se pot reface toate celelalte idei ale inteligenței omenești. Epoca noastră nu mai caută însă izvorul cunoștinței în combinația ideilor, ci în observația realității. Dar cu toate că puțină lume va mai crede astăzi în alfabetul cugetărilor umane, din vechile încercări ale veacului al XVII-lea rămâne, în afară de principiul superiorității filosofice a termenului tehnic, care cred că trebuie preferat ori d câte ori lucrul este posibil, indicația normativă potrivit căreia

*termenii definitorii nu trebuie înmulțiți, peste necesitate. Ni se pare evident că descoperirile științei, judecățile ei sintetice scapă tot timpul prin ochiurile plasei care ar vrea să le prindă în rețeaua unor idei stabilite mai înainte. Dar dacă ideile și deci terminologia noastră se îmbogățesc neconținut, nu est aci un motiv de a le încărca fără teme. Apropierea, înrudirea, filiația ideilor trebuie să transpară în economia termenilor. Limba filosofică nu poate fi decât concisă, căci concisiunea este una din primele condiții ale preciziei.*²⁷

Vocabularul început sub direcția lui Tudor Vianu nu a fost finalizat (de altfel, activitatea colectivului a și fost oprită după un an). Schițarea câtorva termeni o putem vedea în paginile din *Manuscriptum* (pp. 51–65), unde sunt prezentați și câțiva termeni dintr-un *Vocabular de estetică* (pp. 73–86). Realizarea lui se afla și sub presiuni ideologice. Vianu însuși simțea nevoia stringentă a clarificării terminologiei marxist-leniniste „atât de importantă în dezbaterile actuale” și care nu putea decât să fie preluată din „opere” precum *Vocabularul filosofic* în limba rusă al lui P. Iudin²⁸.

Mai târziu, „un colectiv de cercetători din Institutul de filozofie al Academiei și de cadre didactice de la catedrele de științe sociale, prin preluarea sau refacerea, în numeroase cazuri, a articolelor de filozofie din *Dicționarul Enciclopedic Român*, ca și prin introducerea altor articole noi” au elaborat „o lucrare de referință de nivel mediu și superior”: *Mic dicționar filozofic* (București, Editura Politică, 1969); ediția a doua (1973) „prezintă o revizuire și o îmbunătățire a unui important număr de articole, în funcție de înnoirea problematicei, de stadiul cercetării și dezbaterii filozofice contemporane”. Ediția definitivă a acestei lucrări a apărut cu titlul *Dicționar de filozofie* (1978) și „cuprinde peste 2200 de termeni, deci cu 1000 de termeni mai mulți decât *Micul dicționar filozofic*”. În aceeași perioadă, a apărut un *Dicționar de estetică generală* (București, Editura Politică, 1972) elaborat de 26 autori „reprezentând, în majoritate, catedrele universitare de specialitate și sectorul omolog al Institutului de Filozofie”. Pentru întocmirea lui a fost publicată spre dezbateră o listă de termeni în revista *Contemporanul*, și unele articole au apărut într-o primă redactare în revista *Astra*. În anul 1985, profesorul universitar Gheorghe Enescu de la Universitatea din București a publicat *Dicționar de logică* (București, Editura Științifică și Enciclopedică)²⁹, care „permite o orientare rapidă în domeniul complex și vast al logicii contemporane”.

În primii ani de după instaurarea regimului comunist a fost interesat de limbajul filosofic românesc și Lucian Blaga. În lucrarea *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, încheiată în 1950, dar tipărită mai târziu (ediție îngrijită de George Ivașcu, București, Editura Științifică, 1966), Blaga evidențiază eforturile lui Samuil Micu de a face „pre limba românească” diversele discipline filosofice și ilustrează prin exemple fapta lui (pp. 166–170), iar într-o comunicare din aceeași perioadă („Terminologia filosofică a lui Samoil Klain și

problema unei terminologii filosofice românești în general”) în care vorbește și despre efortul propriu, nota:

Dezideratul [...] de a proceda la o curățire și la o îndrumare conștientă a terminologiei filosofice românești se cere examinat sub foarte multe aspecte. O întrebare esențială ce urmează să fie pusă, este: care ar fi criteriile «curățirii» și «îndrumării» în chestiune? Unul din aceste criterii, fundamental, ar fi, desigur, acela al apropierii de limba vorbită de popor [...]. A te apropia de limba vorbită de popor! Cred că anevoie s-ar găsi un scriitor, care să nu accepte o asemenea normă [...], eu însumi m-am căznit în acest sens în încercările mele de a îmbogăți terminologia filosofică românească. Spun «m-am căznit» și atât. M-am căznit dar probabil nu totdeauna cu succes. [...]

[...] dezideratul în general just, al apropierii de limba vorbită de popor, este formulat uneori ținându-se seama de ceea ce au izbutit să facă alte popoare din limba lor! Grecii vechi, Inzii, Germanii de la Wolff și Kant încoace, Rușii au izbutit să-și creeze o terminologie filosofică pe «rădăcini» din limba lor. E un mare triumf acesta, fără îndoială. Dar triumful acesta este de fiecare dată condiționat, printre altele de structuri lingvistice cu totul aparte: greaca, sanscrita, germana, rusa, au prin structura și prin firea lor, prin prefixele inerente limbii și prin posibilitatea lor de nimic îngrădită de a «compune» cuvinte, puțința de a crea termeni mai apropiați de limba poporului și de a evita astfel «neologismele». Limba românească, la fel cu toate limbile romanice, nu are această fire. Ea nu poate să «compună». Și atunci, de câte ori se găsește în fața unui atare termen, ea e nevoită să recurgă fie la neologism, fie la o circumscriere.³⁰

Blaga a lucrat și la un dicționar filosofic³¹, care a rămas în manuscris, la fel ca și o enciclopedie filosofică (de peste 3700 pagini) în care Nicolae Balca a ajuns până la termenul *suflet*³².

„Virtuțile” limbajului filosofic românesc au mai fost încă o dată puse la încercare, prin traducerea operei lui Hegel în limba română. D. D. Roșca, principalul traducător (alături de Constantin Floru, Virgil Bogdan, Radu Stoichiță și Petru Drăghici), a scris despre dificultatea uneori descurajatoare a acestei activități și despre soluțiile care au implicat inevitabil cunoașterea „stilului de gândire și a modului de exprimare a lui Hegel”, ceea ce l-a condus la ideea elaborării unui lexicon hegelian nu doar pentru compatrioții lui Hegel, ci și pentru cei care îl citesc pe Hegel în traducere:

Nu este, [...], greu de înțeles că dacă până și compatrioții lui Hegel, ar avea nevoie de un lexicon în care să fie înregistrați și lămurii anumiți termeni de care face uz Hegel, lămurire care le-ar ușura, desigur, înțelegerea multor texte hegeliene, cu atât mai mare nevoie au de un astfel de lexicon cei care îl citesc pe Hegel numai în traducere. Ar fi, lucru folositor să fie elaborată și la noi o lucrare de felul acesta, lucrare în care să fie explicate semnificațiile

*posibile ale principalilor termeni hegelieni (și implicit concepte) care necesită o astfel de încercare de explicare.*³³

Dar cel care s-a impus ca o voce distinctă în apărarea și valorificarea limbajului filosofic românesc/limbii filosofice românești a fost Constantin Noica. În „cuvântul înainte” la *Rostirea filosofică românească* (București, Editura Științifică, 1970) el ne-a amintit despre „un rest românesc în cele ale gândului” și a făcut și o subtilă diferențiere între *limbaj* și *limbă*:

Dacă graiul nostru spune într-adevăr lucruri ce nu s-au rostit întotdeauna în alte limbi și care le-ar putea îndemna pe acestea să se mlădieze după cuvântul nostru, atunci, în măsura în care există un rest românesc în cele ale gândului, suntem datori lumii cu acest rest.

Dar ne suntem datori nouă, ca purtători ai limbii acesteia și lucrători în ea. Până ce va veni ceasul de judecată al limbilor în care e despicată lumea, noi gândim și creăm în cuvintele noastre, încă. Pentru noi ele sunt vii, chiar dacă s-au îngropat în uitare. Din această uitare – ce adesea e o uitare de sine, în măsura în care vorbirea omului este și ființa lui – noi le putem scoate, pe toate cele care ne par grăitoare: pe unele spre a ne desfăta numai, ca într-un muzeu (cine ar mai spune astăzi „cu smerită mândrie”, când mândrie a încetat să însemne înțelepciune?), pe altele spre a ne îmborsă și spori gândul, din neașteptate, uneori uimitoarele lor adâncimi de înțeles.

*Cugetarea filosofică nu pare a fi avut și avea nevoie de limbaj simbolic sau cod; cu alte cuvinte folosește nu limbajul ci limba. Filosofia se întemeiază cel mai bine cu termeni ce au o tensiune în ei, în timp ce limbajele și codurile se desfășoară în siguranța și destinderea sensurilor univoce. Iar cugetarea filosofică se bucură, cum spunea Hegel, când întâlnește în limbi cuvinte nu numai cu semnificații deosebite dar și opuse.*³⁴

Noica a completat *Rostirea filosofică românească* (1970) cu *Creație și frumos în gândirea românească* (București, Editura Eminescu, 1973), publicând ambele volume sub titlul: *Cuvînt împreună despre rostirea românească* (București, Editura Eminescu, 1987), care poate fi consultat acum și într-o ediție „integrală”³⁵. Articolele acestor volume constituie un veritabil *vocabular al limbii filosofice românești*, care a și fost pus la lucru în *Sentimentul românesc al ființei* (București, Editura Eminescu, 1978).

NOTE

¹ Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV: *Istoria ieroglifică*, text stabilit și glosar de Stela Toma, prefată de Virgil Cândea, studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie și indici de Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1973, p. 54.

² *Ibidem*, p. 55.

³ [Samoil Kláin], *Lógica, adecă: parté cé cuvântătóare a filosofiei*, Buda, Crăiasca Tipografie Orientaliceasă a Universității Peștii, 1799, p. 84.

⁴ Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, prefață de Ștefan Munteanu, ediție critică, studiu introductiv, tabel cronologic, note, bibliografie de Doina Bogdan-Dascălu și Crișu Dascălu, Timișoara, Editura Facla, 1979, pp. 77–78.

⁵ Sf. Ioan Damaschin, *Logica*, tălmăcită în limba Patriei de Preasfințitul Kir Grigorie [Râmnicănean] Episcop al Argeșului, ediție îngrijită de Adrian Michiduță, postfață de Gabriela Braun, transliterare de Aurelia Florescu, Craiova, Editura Sim Art, 2007, p. 25.

⁶ *Manual de filosofie și de literatura filosofică*, de W. Traug. Krug, tradusă după a treia ediție de A. Treb. Laurianu, tomul I, București, Tipăriul Collegiului National, 1847, p. IV.

⁷ *Elemente de filosofie*, după W. T. Krug, de T. Cipariu, Blasiu, Tipariulu Seminariului Diecesanu, MDCCCLXI, p. 4.

⁸ Ioan Meșotă, „Espunerea catoruva fenomene sufletesci cu privire la espresiunile psihologice in limb'a rumanesca”, publicat în *A septea programa a gimnasiului plenariu românescu de religiunea gr. orientale pe an. Scol. 1865/6*, redactată („redigeta”) de G. J. Munteanu (Brasiovu, Tipografi și proveditori Römer & Kammer, 1866), p. 23.

⁹ C. Rădulescu-Motru, *Elemente de psihologie. Lecțiuni pentru școlile secundare*, ediția V-a, București, Editura Autorilor Asociați, 1935, p. 35.

¹⁰ O listă (cvasi)completă a articolelor semnate de acesta, poate fi găsită în: Grigore Pletosu, *Publicistica*, vol. I, ediție îngrijită de Dan-Marius Goga și Maxim (Iuliu-Marius) Morariu, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2018, pp. 22–28.

¹¹ *Studii filosofice. Revista Societății Române de Filosofie*, volumul VIII: *Supliment*, [1919], p. XII.

¹² *Ibidem*, pp. 161–186.

¹³ Marin Diaconu, *Istoria limbajului filosofic românesc*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002, p. 215.

¹⁴ Immanuel Kant, *Critica rațiunii practice*, în românește de Dumitru Cristian Amzăr și Raul Vișan, cu două note introductive: „Viața lui Kant” de C. Rădulescu-Motru și „Asupra Rațiunii practice” de Nae Ionescu, București, Editura Institutului Social Român, 1934, pp. XLII–XLIV.

¹⁵ Colecția completă a revistei poate fi consultată și într-o ediție anastatică, ediție îngrijită de Marin Diaconu, [Editura Roza Vânturilor, 1990].

¹⁶ *Criterion. Revistă de arte, litere și filosofie*, anul I, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 3. Nota a fost reluată și în al doilea număr al revistei (anul I, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 3).

¹⁷ *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte*, îngrijită de Const. Floru, Const. Noica și Mircea Vulcănescu, București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1942, pp. 214–215.

¹⁸ Mircea Vulcănescu, „Dimensiunea românească a existenței – schiță fenomenologică”, *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte*, îngrijită de Const. Floru, Const. Noica și Mircea Vulcănescu, București, vol. II, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1944, p. 60.

¹⁹ I. C. Pârâianu, *Enciclopedie filosofică*, Craiova, Editura Ramuri, 1930. Autorul nu avea o pregătire filosofică specializată; după ce a ajuns colonel, a publicat volumul: *Omul și criminalitatea*, București, Editura „Universul”, 1943.

²⁰ Fanu-Al. Dușulescu, *Dicționarul filosofiei (înțelesurile a 1300 termeni)*, Craiova, Editura Scrisul Românesc S. A., 1945. Despre autor, se pot găsi amănunte în monografia: Adrian Michiduță, *Fanu Dușulescu psiholog și filosof*, Craiova, Editura Aius, 2013.

²¹ Fanu-Al. Dușulescu, *Dicționarul filosofiei*, pp. V–VII.

²² Crizantema Joja, „O mărturie”, *Manuscriptum*, anul XXVIII, nr. 2–4 (107–109), aprilie–decembrie 1997, p. 32.

²³ *Vezi Scrisori către Tudor Vianu*, vol. II: (1936–1942), București, Editura Minerva 1994, pp. 103–105, și următoarele. Răspunsul lui Vianu și câteva amănunte despre această colaborare în: Tudor Vianu, *Opere*, vol. XIV: *Correspondență, interviuri, poemul „Arcadia”*, ediție îngrijită și note de Vlad Alexandrescu, București, Editura Minerva, 1990, 213–214, 556.

²⁴ Articolele se regăsesc și în volumul retrospectiv: *Simetria, Caiete de artă și critică: dicționar*, toamna 1993, pp. 1–3, 49–52, 57–61.

²⁵ Tudor Vianu, „Problema limbajului filosofic și principiile unui Vocabular românesc al filosofiei”, *Manuscriptum*, anul XXVIII, nr. 2–4 (107–109), aprilie–decembrie 1997, p. 44–45.

²⁶ *Ibidem*, pp. 46–47.

²⁷ *Ibidem*, p. 50.

²⁸ „Opera” a fost publicată în limba română în două ediții succesive: *Mic dicționar filosofic*, redactat de M. Rozental și P. Iudin, București, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1944; reed. 1945.

²⁹ Ediția a II-a, îngrijită de Iancu Lucica: București, Editura Tehnică, 2003.

³⁰ Lucian Blaga, „Terminologia filosofică a lui Samoil Klain și problema unei terminologii filosofice românești în general”, *apud* Pavel Apostol, „Pe marginea unui text inedit de Lucian Blaga câteva reflecții asupra limbajului filosofic românesc”, *Viața românească*, anul XX, nr. 2, februarie 1967, pp. 184–185.

³¹ Marin Diaconu, *Istoria limbajului filosofic românesc*, p. 216.

³² *Ibidem*, p. 219.

³³ D. D. Roșca, *Însemnări despre Hegel*, București, Editura Științifică, 1967, pp. 171–172.

³⁴ Constantin Noica, *Rostirea filosofică românească*, București, Editura Științifică, 1970, pp. 6–7.

³⁵ Constantin Noica, *Cuvânt împreună despre rostirea românească: prima ediție integrală*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Grigore Vida, București, Editura Humanitas, 2021.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Apostol, Pavel, „Pe marginea unui text inedit de Lucian Blaga câteva reflecții asupra limbajului filosofic românesc”, *Viața românească*, anul XX, nr. 2, februarie 1967.
- Cantemir, Dimitrie, *Opere complete*, vol. IV: *Istoria ieroglică*, text stabilit și glosar de Stela Toma, prefață de Virgil Cândea, studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie și indici de Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1973.
- [Cipariu, T.], *Elemente de filosofie*, după W. T. Krug, de T. Cipariu, Blasiu, Tipariul Seminariului Diecesanu, MDCCCLXI.
- Diaconu, Marin, *Istoria limbajului filosofic românesc*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002.
- Duțulescu, Fanu-Al., *Dicționarul filosofiei (înțelesurile a 1300 termeni)*, Craiova, Editura Scrisul Românesc S. A., 1945.
- Ioan Damaschin, *Logica*, tălmăcită în limba Patriei de Preasfințitul Kir Grigorie [Râmnicăneanu] Episcop al Argeșului, ediție îngrijită de Adrian Michiduță, postfață de Gabriela Braun, transliterare de Aurelia Florescu, Craiova, Editura Sim Art, 2007.
- Iorgovici, Paul, *Observații de limba românească*, prefață de Ștefan Munteanu, ediție critică, studiu introductiv, tabel cronologic, note, bibliografie de Doina Bogdan-Dascălu și Crișu Dascălu, Timișoara, Editura Facla, 1979, pp. 77–78.
- Joja, Crizantema, „O mărturie”, *Manuscriptum*, anul XXVIII, nr. 2–4 (107–109), aprilie–decembrie 1997.
- Kant, Immanuel, *Critica rațiunii practice*, în românește de Dumitru Cristian Amzăr și Raul Vișan, cu două note introductive: „Viața lui Kant” de C. Rădulescu-Motru și „Asupra Rațiunii practice” de Nae Ionescu, București, Editura Institutului Social Român, 1934.
- [Klāin, Samoil], *Lógica, adecă: parte ce cuvântătoare a filosofiei*, Buda, Crăiasca Tipografie Orientalicească a Universității Peștii, 1799.
- [Krug, W. Traug.], *Manual de filosofie și de literatura filosofică*, de W. Traug. Krug, tradusă după a treia ediție de A. Treb. Laurianu, tomul I, București, Tipariul Collegiului National, 1847, p. IV.
- Meșotă, Ioan, „Espunerea catoruva fenomene sufletesci cu privire la espresiunile psihologice în limb’a rumânească”, publicat în *A septeia programa a gimnasiului plenariu românesc de religiunea gr. orientale pe an. Scol. 1865/6*, redactată („redigeta”) de G. J. Munteanu, Brasiovu, Tipografi și provediutori Römer & Kammer, 1866.

- Michiduță, Adrian, *Fanu Duțulescu psiholog și filosof*, Craiova, Editura Aius, 2013.
- Noica, Constantin, *Rostirea filosofică românească*, București, Editura Științifică, 1970.
- Noica, Constantin, *Cuvânt împreună despre rostirea românească: prima ediție integrală*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Grigore Vida, București, Editura Humanitas, 2021.
- Pârăianu, I. C., *Enciclopedie filosofică*, Craiova, Editura Ramuri, 1930.
- Pletosu, Grigore, *Publicistica*, vol. I, ediție îngrijită de Dan-Marius Goga și Maxim (Iuliu-Marius) Morariu, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2018.
- Rădulescu-Motru, C., *Elemente de psihologie. Lecțiuni pentru școlile secundare*, ediția V-a, București, Editura Autorilor Asociați, 1935.
- Roșca, D. D., *Însemnări despre Hegel*, București, Editura Științifică, 1967.
- Vianu, Tudor, *Opere*, vol. XIV: *Correspondență, interviuri, poemul „Arcadia”*, ediție îngrijită și note de Vlad Alexandrescu, București, Editura Minerva, 1990.
- Vianu, Tudor, „Problema limbajului filosofic și principiile unui Vocabular românesc al filosofiei”, *Manuscriptum*, anul XXVIII, nr. 2–4 (107–109), aprilie–decembrie 1997, p. 44–45.
- Vulcănescu, Mircea, „Dimensiunea românească a existenței – schiță fenomenologică”, *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte*, îngrijită de Const. Floru, Const. Noica și Mircea Vulcănescu, București, vol. II, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1944.
- *** *Criterion. Revistă de arte, litere și filosofie*, 1934–1935.
- *** *Enciclopedia Română*, publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român de Dr. C. Diaconovich, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft, Tomul I, 1898; tomul II, 1900; tomul III, 1904.
- *** *Izvoare de filosofie. Culegere de studii și texte*, îngrijită de Const. Floru, Const. Noica și Mircea Vulcănescu, București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1942.
- *** *Simetria. Caiete de artă și critică*, vol. III, iarna 1940 – primăvara 1941.
- *** *Scrisori către Tudor Vianu*, vol. II: (1936–1942), București, Editura Minerva 1994.
- *** *Studii filosofice. Revista Societății Române de Filosofie*, volumul VIII: *Supliment*, [1919].